

Białobrzeski, Henryk

Świadomość zawodowa i społeczna nauczycieli województw ostrołęckiego i łomżyńskiego

Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego 5, 83-95

1991

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ŚWIADOMOŚĆ ZAWODOWA I SPOŁECZNA NAUCZYCIELI WOJEWÓDZTW OSTROŁĘCKIEGO I ŁOMŻYŃSKIEGO

Przedmiotem badań sondażowych jest świadomość zawodowa i społeczna nauczycieli z terenu dwóch sąsiednich województw: ostrołęckiego i łomżyńskiego. W sumie można mówić o badaniach środowisk nauczycielskich regionu kurpiowskiego. Podjęcie tych badań, jako potrzeba dyskusowane na seminarium nauczycieli-regionalistów w Ostrowi Mazowieckiej w lipcu 1991 r., jest podyktowane wieloma czynnikami. Między innymi przełomowym okresem zmian, jakie zachodzą w systemie ustrojowym naszego kraju i w systemie edukacji narodowej.

Praca nauczyciela jest bowiem w wysokim stopniu autonomiczna. Kierowanie tą pracą z zewnątrz jest możliwe przede wszystkim przez wpływ na świadomość zawodową i na postawy nauczyciela. Wartości, których nosicielem jest nauczyciel, stanowią treści przekazu zarówno tego świadomego i nie uświadomionego. Stąd rodzi się zainteresowanie poglądami i postawami nauczycieli. Znając ich poglądy i postawy można powiedzieć, w jakie wartości będzie wyposażone przyszłe pokolenie¹.

W badaniach wśród nauczycieli wychodzi się z założenia, że nauczyciele skutecznie przekazują dorastającemu pokoleniu tylko te wartości, które sami uznają i wysoko cenią. Istnieje małe prawdopodobieństwo, aby nauczyciele ukształtowali u młodzieży poglądy i postawy, których sami nie uznają lub które aprobują tylko częściowo.

Tematyka pytań kwestionariusza w większości jest powtórzeniem z wcześniejszych badań empirycznych prowadzonych w ramach problemu węzłowego resortu oświaty i wychowania (II.4) oraz badań ogólnopolskich prowadzonych przez Centrum Doskonalenia Nauczycieli. W analizie będę porównywał uzyskane wyniki z tamtymi badaniami².

Ze względu na krótki termin przeprowadzenia badań (półtora miesiąca) i niesprzyjający okres (wakacje 1991 r.) postanowiłem objąć nimi po 100 nauczycieli z każdego województwa. Ostatecznie uzyskałem 120 ankiet z województwa łomżyńskiego i 78 ankiet z województwa ostrołęckiego. Ze względu na małą liczbę nauczycieli objętych badaniami, uzyskane wyniki nie mają cech reprezentatywności dla całej grupy zawodowej nauczycieli w dwóch województwach. Należy potraktować — zgodnie z zamiarem badawczym — wyniki ankiety jako sondaż na te trudne tematy. Uzyskane dane zawierają jednak bardzo dużo informacji o postawach i poglądach nauczycieli szkół podstawowych i średnich w tych województwach. Wyniki wydają się być wiarygodne, orientujące w występujących zjawiskach i przybliżonych proporcjach ich występowania w całej grupie. Anonimowy charakter ankiety sprzyjał bowiem szczerym wypowiedziom.

Z racji możliwości dotarcia do nauczycieli w okresie wakacyjnym wywiady przeprowadzono z nauczycielami szkół średnich i policealnych w Łomży (trzech) i Ostrołęce (dwóch), razem 50 osób. Większość ankiet pochodzi od nauczycieli szkół podstawowych z Łomży (czterech) i Ostrołęki (trzech), razem 87 ankiet. Ponadto badaniami objęto część nauczycieli z niektórych szkół podstawowych i przedszkoli z gmin: Boguty, Miastkowo,

Nowogród, Piątница (woj. łomżyńskie) oraz gmin: Czarnia i Olszewo-Borki (woj. ostrołęckie). Łącznie 61 osób.

Objęta badaniami grupa nauczycieli w 65% rekrutowała się z kobiet (130 osób) i w 35% z mężczyzn (70 osób). Pod względem wykształcenia skład był następujący: z wykształceniem średnim było 16% (31 osób), z niepełnym wyższym i wyższym zawodowym 30% (61 osób) oraz pełnym wykształceniem magisterskim 53% (106 osób). Ze względu na wiek podzieliłem respondentów na trzy grupy: nauczyciele młodzi do 35 lat stanowią 38% (75 osób), nauczyciele starsi w wieku 36-55 lat kobiety (60 lat mężczyźni) 57% (115 osób) i emeryci (zatrudnieni na niepełnych etatach) — 5% (10 osób). Trzecia część badanej próby przypadła na nauczycieli szkół średnich i innych placówek wychowawczo-zawodowych, a 40% ogółu pracowało w szkołach podstawowych na wsi.

Kończąc uwagi wstępne chcę stwierdzić, że spośród licznych definicji i określeń "świadomości", w tym opracowaniu przyjmuję określenie świadomości za "Słownikiem języka polskiego" jako "zdolność umysłu do odzwierciedlenia obiektywnej rzeczywistości, uwarunkowana społecznymi formami życia człowieka i ukształtowana w toku jego historycznego rozwoju". Natomiast świadomość społeczną rozumiem jako "ogół idei, poglądów, przekonań wspólnych dla całych grup, klas, społeczeństw, wyznaczony przez ich byt społeczny; obejmuje zarówno postawy i opinie jednostek, jak i utrwalone formy życia duchowego"³.

Świadomość społeczna nauczycieli

1. Naczelne wartości społeczne. Szczególnie istotnym składnikiem postawy zawodowej nauczycieli jest system uznawanych przez nich naczelnych wartości społecznych. Cechą wartości jest ich centralne miejsce w systemie przekonań i zachowania człowieka. Mają one charakter wysoce trwałe. Dzięki nim społeczeństwo może prawidłowo funkcjonować i rozwijać się w dłuższym czasie, może kontynuować ciągłość procesu historycznego. W tych badaniach interesujące są przede wszystkim naczelne wartości życia społecznego uznawane przez nauczycieli. Wartościami mogą być idee i motywy, normy postępowania, myśli, sądy, cele, ideały, dobra materialne. W odniesieniu do nauczycieli interesujące wydaje się to, w jakim stopniu uznawane przez nich wartości mają cechy struktur hierarchicznych i są wewnętrznie spójne oraz względnie trwałe.

Nim przejdę do analizy tych podstawowych wartości, wcześniej przedstawię kilka opinii ogólnych nauczycieli dotyczących ich świadomości społecznej. Przyjmując tradycyjny podział na klasy i warstwy społeczne, to trzy czwarte badanych nauczycieli awansowało społecznie w stosunku do swoich ojców. Bowiem ponad czwarta ich część (27%) pochodzi z rodzin chłopskich, połowa (50,3%) z rodzin robotniczych i 7,2% z rodzin rzemieślniczych. Tak więc z szeroko rozumianej "inteligencji" rekrutuje się tylko czwarta część ankietowanych. Natomiast swoją obecną pozycję w stosunku do pozycji ojca, gdy był w tym wieku co badani obecnie, jako "dużo wyższą" odczuwa tylko piąta ich część (19,8%). Pozycję "wyższą" odczuwa trzecia część badanych (36,3%), a niemal 8% nie odczuwa różnicy w stosunku do pozycji ojca. Niemal co piąty uważa, że jego obecna pozycja jest niższa niż ojca, a 12,5% było niezdecydowanych w ocenie. Tak więc tych, którzy odczuwali awans społeczny było niewiele ponad połowa (56,1%).

Postawiłem więc w ankiecie następane pytanie: "Jakie miejsce w społeczeństwie zajmuje Pan(i) obecnie?". Jako "bardzo wysokie" miejsce wskazały tylko 2 osoby (1,4%), na "wysokie" — 4%, "nieco powyżej średniego" — 15%. Tak więc tylko co piąty badany nauczyciel uważa, że jego obecna pozycja jest powyżej "średniej". Najwięcej określiło swoje miejsce w społeczeństwie jako "średnie" — 56,7%. Nieco poniżej średniego miejsca

w hierarchii społecznej lokowało się 5% badanych, a częściej niż co dziesiąty (11,1%) odczuwał swoją pozycję społeczną jako "niższą".

Wśród badanych nauczycieli dominuje więc poczucie środka ich pozycji w społeczeństwie, odsetki tych, którzy odczuwają swoją pozycję jako "wyższą" i degradację społeczną niemal się równoważą. Powyżej "średniej" lokowali się w społeczeństwie częściej nauczycieli starsi, z pełnym wykształceniem magisterskim i kobiety. Na miejsce "średnie" częściej wskazywali mężczyźni (52%), absolwenci wyższych uczelni (48%) i głównie nauczyciele młodzi — 80%. Poczucie "niższości" w hierarchii społecznej więcej odczuwali nauczyciele szkół podstawowych i pracujący w mieście.

Na tle tej sytuacji, jaki jest stopień zadowolenia nauczycieli z życia? Na to pytanie "zdecydowanie tak" odpowiedziało 15,8% badanych (w woj. ostrołęckim 20%), a "raczej tak" aż 65,3%. W tym ostatnim stwierdzeniu konsekwentniejsze są kobiety, nauczyciele pracujący w szkołach średnich i starsi wiekiem. "Raczej niezadowolonych" było tylko 5,9%, głównie młodszych, a dwukrotnie więcej niezdecydowanych. Nikt z badanych nie stwierdził, że jest "zdecydowanie niezadowolony" z życia. Tak więc ogólny stopień optymizmu życiowego u badanych nauczycieli jest wyższy niż odczucie ich pozycji w społeczeństwie.

Jaki wpływ ten optymizm życiowy wywiera na znaczenie względnie trwałych wartości społecznych? W pytaniu ankiety dotyczącym tej kwestii wymieniono niektóre wartości społeczne, które odgrywają znaczącą rolę w życiu i pomyślnym rozwoju społeczeństwa w dłuższym czasie.

Tabela 1 zawiera podstawowe informacje o wyborach znaczenia siedmiu wymienionych wartości. Wśród wartości, którym nadano najważniejsze znaczenie, na czoło wysuwają się "mądre rządy" (61,4%) i "wysoki poziom moralny obywateli" (59,4%) oraz "wydajna praca". Te same trzy wartości wymieniano najczęściej we wcześniejszych badaniach ogólnopolskich T. Malinowskiego⁴.

Wybory te skłaniają do refleksji, że z mądrymi rządami nauczyciele wiążą wielkie nadzieje perspektywiczne. Może jest to uwarunkowane specyficznie polską tradycją (brak rządów, "głupie rządy") i aktualnymi wydarzeniami społeczno-ekonomicznymi, w których krytyka jest skierowana głównie przeciw rządowi.

Tabela 1

Znaczenie naczelných wartości społecznych (w %)

W a r t o ś c i	Z n a c z e n i e		
	najważ- niejsze	ważne	mniej ważne
1. Mądre rządy	61,4	39,5	4,6
2. Wysoki poziom moralny obywateli	59,4	35,0	1,3
3. Wydajna praca (sprawność, inicjatywa, pracowitość)	48,2	45,5	0,7
4. Wysoki poziom kultury umysłowej (wiedza, wykształcenie)	39,5	59,4	0,7
5. Patriotyzm	37,6	50,2	6,6
6. Wiara (religia)	25,1	35,0	33,6
7. Dobra materialne ludności (bogate społeczeństwo)	9,9	66,7	18,5
8. Inne, jakie? wytrwałość	4,0	—	—

T. Malinowski zauważa, że może tu działać inny mechanizm psychospołeczny związany ze stosunkiem do władzy (rządów). W tym mechanizmie wskazuje się kogoś innego lub na coś innego, co powoduje pomyślność rozwoju społecznego z pominięciem własnej roli i odpowiedzialności w tym zakresie. Traktując w ten sposób rząd eliminuje się samego siebie z udziału we władzy i odpowiedzialności za rozstrzyganie podstawowych spraw społecznych⁵.

Różnica między wartością najczęściej i najrzadziej wymienianą jako "najważniejsza" jest bardzo duża (od 61,4% do 9,9%). Najrzadziej przypisywano najważniejsze znaczenie "dobrom materialnym ludności" — co dziesiąty badany. Podobne zjawisko wystąpiło w badaniach B. Gołębiowskiego⁶.

Fakt ten może się wiązać z samą istotą tradycyjnie pojmowanej roli nauczyciela, w której ma się do czynienia z najważniejszymi wartościami humanistycznymi i rolą rozumianą jako wymagającą wyrzeczeń i poświęceń.

Niską pozycję zajęła również "wiara" (religia) — 25,1%. Również kłopotliwe z punktu widzenia interpretacji wydaje się to, że niewiele ponad trzecia część badanych nauczycieli przydaje najważniejsze znaczenie wartościom intelektualnym społeczeństwa, jego wiedzy i wykształceniu. Podobna tendencja wystąpiła w badaniach T. Malinowskiego. Wartość ta jest u nauczycieli znacznie wyżej oceniana niż wśród ogółu społeczeństwa, ale można było oczekiwać, że w tej grupie zawodowej wysoka kultura umysłowa społeczeństwa zajmie wyższe miejsce w hierarchii naczelnych wartości społecznych. Być może ma na to wpływ świadomość niskiego prestiżu społecznego inteligencji, co sugeruje niższą ocenę wartości wiedzy i wykształcenia w systemie tych wartości. Podobny rząd wielkości znaczenia "najważniejszego" odnotowano przy wartości "patriotyzmu". Może to być zaskoczeniem dla starszych, silnie emocjonalnie związanych z kulturą narodową.

Ta wyraźnie zarysowana i specyficzna hierarchia naczelnych wartości społecznych uznawanych przez nauczycieli za najważniejsze, ulega pewnej modyfikacji w przypadku średniej oceny znaczenia tych wartości ("znaczenie średnie"). W tej średniej ocenie na pierwszym miejscu występują "dobra materialne", następnie "kultura umysłowa", "patriotyzm". Podobne zjawisko wystąpiło w badaniach T. Malinowskiego.

Kończąc warto nadmienić, że osiem osób nadało wszystkim tym wartościom znaczenie równorzędne, co oznacza, że nie posiadają one hierarchicznego systemu wartości.

2. Tendencje artykulacji interesu społeczno-ekonomicznego. Następane pytanie w ankiecie brzmiało: "Jakimi cechami zdaniem Pana(i) powinien się odznaczać system społeczno-ekonomiczny w Polsce?". Odpowiedzi zawiera tabela 2.

Wynika z niej, że najwięcej zwolenników znalazła cecha całkowitego uzależnienia dochodów od wydajności pracy (60%). Ta cecha zajęła również I miejsce w badaniach B. Gołębiowskiego⁷. Druga pozycja przypadła "decydującej roli w podejmowaniu decyzji gospodarczych i społecznych przez kompetentne osoby" (55,4%). Dużo zwolenników miała również cecha systemu charakteryzująca się "silnym i skutecznym aparatem władzy" (42,2%).

Ale podobny rząd wielkości wskazań miały takie cechy, jak "równy wpływ obywateli na ważne decyzje społeczne i gospodarcze" (49,4%) czy "szeroki rozwój różnych form samorządności", będących jakby przeciwstawnymi wymienionym poprzednio. Świadczy to o ścieraniu się starych idei, np. o sprawiedliwości społecznej z okresu PRL czy polski samorządnej głoszonej przez "Solidarność" na początku lat osiemdziesiątych z nową rzeczywistością wolnej gry sił, konkurencyjnością. Nauczyciele są za rynkową konkurencyjnością (łącznie 73%), ale i interwencjonizmem państwa w sferze gospodarczej

Cechy systemu społeczno-ekonomicznego w Polsce
(w %, wg wskaźnika malejącego)

Cechy systemu	powinien:		nie powinien	nie wiem
	całkow.	część.		
1. Uzależnienie dochodów od wydajności pracy	60,0	22,4	—	0,7
2. Decydującą rolą w podejmowaniu decyzji gospodarczych i społecznych kompetentnych osób	55,4	23,1	1,2	1,2
3. Równym wpływem obywateli na ważne decyzje społeczne i gospodarcze	49,4	29,0	4,7	3,3
4. Silnym i skutecznym aparatem władzy	42,2	37,6	5,3	2,6
5. Rynkową konkurencyjnością	35,0	38,0	2,0	4,0
6. Szerokim rozwojem różnych form samorządu	25,7	41,6	2,6	6,6
7. Wysokimi wydatkami z budżetu państwa na cele socjalne	23,8	43,6	11,2	2,0
8. Interwencjonizm państwa w sferze gospodarczej i socjalnej	15,8	43,6	7,9	8,6
9. Prywatyzacją wielkiego i średniego przemysłu	11,9	46,8	17,2	4,6
10. Ograniczeniem wydatków państwa na cele socjalne	5,3	27,0	34,3	6,0

i socjalnej. Nader często są oni przeciw systemowi, który cechowałby się ograniczaniem wydatków państwa na cele socjalne (co trzeci badany, a u B. Gołębiowskiego aż 47%) oraz prywatyzacji wielkiego i średniego przemysłu (17,2%). Takie wyniki są niewątpliwie następstwem wielkich aktualnie cięć budżetowych w oświacie oraz wzrostu bezrobocia na skutek prywatyzacji i upadłości zakładów państwowych.

B. Gołębiowski analizując odpowiedzi na takie samo pytanie w badaniach ogólnopolskich z 1989 r. wyróżnia trzy tendencje artykulacji interesów ekonomicznych przez badanych nauczycieli:

1. Tendencją dominującą jest artykulacja interesu pracowniczego, tj. kształtowanie poziomu zarobków według wkładu i wydajności pracy oraz silnej i mądrej władzy. Ale i gospodarki odznaczającej się rynkową konkurencyjnością.

2. Tendencją o średnim nasileniu wyborów jest artykulacja interesu grupowego, poprzez przyznanie silnego wpływu na podejmowanie decyzji gospodarczych i społecznych najbardziej kompetentnym osobom, ale także równego wpływu ogółu obywateli na ważne decyzje gospodarcze i społeczne oraz istnienia szerokiego rozwoju różnych form samorządu.

3. Tendencją najsłabszą jest artykulacja interesu "ogółu", egalitarystyczna ekonomicznie. Jej zwolennikami są ci, co opowiadają się za przeznaczaniem wysokich kwot z budżetu państwa na cele socjalne, względnie wyrównanymi dochodami obywateli itp.⁸

Te same zjawiska wystąpiły w moich badaniach (oczywiście uwzględniając zachodzące zmiany, np. realizowaną praktycznie prywatyzację, potrzebę interwencjonizmu państwa itp.).

3. Kultura polityczna nauczycieli. Podobne pytanie dotyczyło cech systemu społeczno-politycznego w Polsce. Odpowiedzi na nie wyraża tabela 3. W wyborach cech systemu społeczno-politycznego widać u badanych nauczycieli większą liberalizację.

Warto zwrócić uwagę, że niektóre cechy systemu społeczno-politycznego ułożone były w pary przeciwstawne, mimo to dziewięć osób przy tych cechach wybrało tylko jedną odpowiedź na skali, tzn. że nie mają zdania, bo odpowiedzi sobie przeczą.

Najwięcej zwolenników znalazły cechy całkowitej wolności słowa (83,2%) i pluralizmu politycznego (71,3%). Wysoką, czwartą pozycję zajęła również cecha całkowitej równości szans kariery zawodowej i politycznej bez względu na przekonania polityczne (67,3%). Ujmując łącznie odpowiedzi ("powinien" całkowicie i częściowo) przy cechach przeciwstawnych, widoczny jest brak konsekwencji. Preferuje się tu odmienne cechy osobowości człowieka, a wskaźniki odpowiedzi są zbliżone.

Tabela 3

Cechy systemu społeczno-politycznego w Polsce
(w %, wg wskaźnika malejącego)

Cechy systemu	powinien:		nie powinien	nie wiem
	całkow.	częśc.		
1. Wolnością słowa i głoszenia różnych poglądów społeczno-politycznych	83,2	9,9	0,7	—
2. Zajmowaniem stanowisk kierowniczych tylko przez osoby o wysokich kwalifikacjach	72,6	15,8	2,0	—
3. Pluralizmem politycznym	71,3	14,5	0,7	4,6
4. Równością możliwości kariery zawodowej i politycznej bez względu na przekonania polityczne	67,3	14,5	0,7	1,3
5. Nagradzaniem dyscypliny i dokładności w pracy zawodowej i społecznej	60,1	21,8	3,3	2,6
6. Zajmowanie stanowisk kierowniczych tylko przez osoby o wysokim autorytecie moralnym i społecznym	59,4	30,4	2,6	—
7. Nagradzanie postawy krytycznej i twórczej w pracy zawodowej i społecznej	42,2	38,9	4,0	2,6
8. Równowagą między nakładami kraju a potrzebami obywateli	42,2	31,7	2,0	7,9
9. Pierwszeństwem nakładów na rozwój kraju w stosunku do zaspokajania bieżących potrzeb obywateli	23,1	41,0	11,2	5,3
10. Inne cechy	2,0	—	—	—

Przy odpowiedziach o nakładach na rozwój kraju i zaspokajaniu bieżących potrzeb obywateli jest najwięcej niezdecydowanych oraz przeciwnych preferowaniu nakładów na rozwój kraju w stosunku do bieżących potrzeb obywateli.

Podobnie jak we wspomnianych badaniach B. Gołębiowskiego, na podstawie danych tabeli 3 można wyróżnić trzy rodzaje orientacji:

1. Dominującą orientacją polityczną jest opcja merytokracyjna, wyrażająca się w wysokich odsetkach wyborów takich cech systemu politycznego, jak: zajmowanie stanowisk kierowniczych tylko przez osoby o wysokich kwalifikacjach (łącznie 89,8%), nagradzanie dyscypliny i dokładności w pracy zawodowej i społecznej (razem 81,9%) przy zapewnieniu szeroko rozumianej wolności słowa (łącznie 93,1%). Jest ona popularna w dużej części innych grup inteligencji.

2. Orientacja polityczna o średniej sile występowania, tzw. liberalna. Obejmuje głównie wybory następujących cech: nagradzanie postawy krytycznej i twórczej w pracy zawodowej i społecznej (łącznie 81,9%), zapewnienie równości szans kariery zawodowej i politycznej bez względu na przekonanie polityczne (łącznie 81,8%), prowadzenie polityki równowagi między nakładami na rozwój kraju i na poziom życia obywateli (73,9%).

3. Trzecia orientacja, tzw. socjalno-reformatorska. Jej zwolennicy wybierają głównie takie cechy systemu politycznego, jak: zapewnienie stanowisk kierowniczych tylko osobom o wysokim autorytecie moralnym i prestiżu społecznym (łącznie 89,8%) czy prowadzenie polityki pierwszeństwa nakładów na rozwój kraju w stosunku do zaspokajania bieżących potrzeb obywateli⁹.

Warto zwrócić uwagę, że wiele wyborów u poszczególnych osób, charakterystycznych dla wyróżnionych orientacji, zazębia się ze sobą.

Tabela 4 zawiera opinie badanych nauczycieli o niektórych aktualnych problemach społeczno-politycznych naszego kraju.

Propozycje opinii zawarte w tabeli 4 są również ułożone w pary przeciwstawne. Najwięcej zdeklarowanych zwolenników miał pogląd, że w społeczeństwie panuje brak motywacji, rozgoryczenie, frustracje (66,7%). Podobny rząd wielkości odpowiedzi pozytywnej uzyskała opinia, że społeczeństwo chce ponosić koszty okresu przejściowego, ale muszą być one sprawiedliwie rozłożone (54,1%).

Wysoki stopień aprobaty uzyskał pogląd, że Kościół w Polsce nadmiernie ingeruje w sferę polityki państwa (52,8%). Natomiast tych, którzy zdecydowanie opowiedzieli się za poglądem, że Kościół jest stabilizatorem w trudnych sytuacjach politycznych w kraju było trzykrotnie mniej. Również trzykrotnie więcej zwolenników miała opinia, że młode pokolenie w Polsce jest okresowo zdezorientowane, ale opowiada się za przemianami politycznymi, społecznymi i gospodarczymi (48,2%) niż pogląd, że to pokolenie bezideowe i nastawione konsumpcyjnie (ok. 14%).

Największe rozproszenie opinii badanych wystąpiło przy poglądzie, że następuje rozbudowa biurokracji, centralizacja decyzji. Zaś najwięcej opinii negatywnych zanotowano przy poglądzie, że "wojna na górze" dobrze służy demokracji, a następnie przy ocenie prasy, radia, tv.

Chciałbym zakończyć rozważania dotyczące świadomości społecznej kilkoma opiniami badanych nauczycieli natury ogólnej. Na pytanie: "Czy odczuwa Pan(i) potrzebę działalności społecznej?" "zdecydowanie tak" odpowiedziało 8% badanych, zaś połowa "raczej tak", a ponad czwarta część "raczej nie" (29%). Tych, którzy absolutnie nie odczuwają takiej potrzeby, było niespełna 5%. Wśród odczuwających potrzebę działalności społecznej dwukrotnie częściej występują mężczyźni i nauczyciele starsi. Więcej jest ich również wśród nauczycieli wiejskich.

Tabela 4

Opinie o niektórych problemach społeczno-politycznych w Polsce
(w %, wg wskaźnika malejącego)

Opinie (poglądy)	Zgadzam się	Raczej zgadzam się	Raczej nie	Nie zgadzam się
1. W społeczeństwie panuje brak motywacji, rozgoryczenie, frustracje	66,7	22,4	2,0	0,7
2. Społeczeństwo chce ponosić koszty okresu przejściowego, ale muszą być one sprawiedliwie rozłożone	54,1	31,7	8,6	1,3
3. Kościół w Polsce nadmiernie ingeruje w sfery polityki państwa	52,8	23,8	11,2	6,6
4. Kościół jest stabilizatorem w trudnych sytuacjach politycznych kraju	17,2	31,7	28,4	13,2
5. Liczne młode pokolenie w Polsce jest okresowo zdezorientowane, ale opowiada się za przemianami politycznymi, społecznymi i gospodarczymi	48,2	31,7	15,2	1,3
6. Jest to pokolenie bezideowe i nastawione konsumpcyjnie	13,9	33,9	31,0	16,5
7. Następuje rozbudowa biurokracji, centralizacja decyzji	31,0	26,4	29,0	4,0
8. Prasa, radio, TV itp. dobrze spełniają swoją rolę społeczno-informacyjną	4,6	29,7	45,5	14,5
9. "Wojna na górze" dobrze służy demokracji	0,7	8,6	50,2	29,0
10. Inne opinie (wiele osób "na górze" widzi tylko swoje interesy)	2,0	2,0	—	1,3

Interesująca może wydać się odpowiedź, z jakich powodów nauczyciele interesują się problemami społeczno-politycznymi. Największy odsetek odpowiadających wskazywało na własne zainteresowania w tym zakresie — 44,2%. W badaniach B. Gołębiowskiego odsetek ten wynosił 30%. Częściej niż co trzeci badany stara się mieć podstawowe informacje o wydarzeniach w kraju. Tych, którzy chcieli mieć informacje o zjawiskach życia społecznego i politycznego z racji pełnionych funkcji w organizacjach społeczno-politycznych było tylko 2,6%. Zresztą przynależność do partii politycznych deklarowało tylko 2,0%, a do związków zawodowych niespełna połowa (46,9%). Brak wszelkiego zainteresowania tymi kwestiami wyraża tylko 4,6%, a w badaniach B. Gołębiowskiego było takich 10%.

Świadomość zawodowa nauczycieli (Specyfika potrzeb nauczycielskich)

Na wstępie przedstawię odpowiedzi respondentów na pytanie o stopień zadowolenia z wykonywanego zawodu nauczycielskiego. Uderza tu duża jednorodność odpowiedzi. Zadowolonych ze swojego zawodu jest ponad połowa ankietowanych (50,2%, w woj.

ostrołęckim 58%), a "raczej zadowolonych" ponad trzecia część (38%). "Raczej niezadowolonych" i niezdecydowanych było tylko troje, a 5 osób nie umiało określić swojego stanowiska (głównie kobiety ze średnim wykształceniem). Wśród w pełni zadowolonych z wykonywanego zawodu dwukrotnie częściej występują kobiety i nauczyciele pracujący w mieście. W miarę jak rośnie stopień wykształcenia respondentów, rośnie również ich zadowolenie z zawodu nauczycielskiego. Stabilizacja w pracy wraz z wiekiem powoduje wzrost odsetka zadowolonych z 26% wśród nauczycieli młodszych do 55% w grupie starszych. Dwukrotnie większy odsetek zadowolonych jest wśród nauczycieli szkół podstawowych niż średnich. Wśród "raczej zadowolonych" jest większa jednorodność odpowiedzi przy uwzględnieniu płci, typu szkoły, wieku.

Interesujące są uzasadnienia stopnia zadowolenia i niezadowolenia. Najczęściej aprobatę zawodu nauczycielskiego motywowano następująco: lubię ten zawód, lubię pracę z młodzieżą, kontakt z młodzieżą daje mi energię życiową, nie wyobrażam sobie innej pracy, kocham dzieci itp. Ale były i uzasadnienia bardziej indywidualne, np. "jestem nauczycielem w czwartym pokoleniu", "zawód pozwolił mi zaspokoić potrzebę samorealizacji", "praca z młodzieżą dopinguje mnie do ciągłych poszukiwań".

Było sporo wypowiedzi, w których podkreślano zadowolenie z pracy, ale do pełni szczęścia brak innych czynników, np. "lubię pracę, ale brak warunków by była bardziej efektywna i dawała satysfakcję", "ze względu na zajęcia jestem zadowolona, ale ze względu na płacę i pozycję społeczną nie", "lubię zawód nauczyciela, a więc znoszę trudności materialne ze stoickim spokojem" itp.

Były wypowiedzi z pogranicza aprobaty i dezaprobaty, np. "w obecnych trudnych warunkach mam pracę i płacę", "wykonuję, co umiem", "przyzwyczajenie", "nic innego nie umiem robić".

Uzasadnieniem niezadowolenia były najczęściej niskie płace i brak autorytetu w społeczeństwie. Ale odnotowałem i taką wypowiedź: "wraz z wiekiem i doświadczeniem rodzi się coraz więcej wątpliwości w sens moich oddziaływań wychowawczych i pedagogicznych". Tego typu wypowiedzi były jednak w zdecydowanej mniejszości.

Jedną z przyczyn zadowolenia z wykonywanego zawodu może być stopień wykorzystania kwalifikacji i kierunku wykształcenia. Ponad trzy czwarte badanych odpowiedziało, że ich kwalifikacje są wykorzystane odpowiednio (78,6%). Tych, którzy stwierdzili, że ich praca nie wymaga tak wysokiego przygotowania, było tylko 4,6% i tyle samo odpowiedziało, że ich kwalifikacje nie są dostatecznie wykorzystane. Pracuje niepełnie zgodnie z kwalifikacjami 5,2%. Tak więc wykorzystanie kwalifikacji i kierunku wykształcenia wśród badanych nauczycieli jest właściwe i może wpływać na stopień zadowolenia z wykonywanego zawodu.

Następnie chciałem się ogólnie zorientować, w jakich warunkach, jakiej sytuacji życiowej i zawodowej znajdują się badani nauczyciele i jakie są ich aktualne potrzeby. Respondenci mieli zadanie określenia stopnia zadowolenia z aktualnego stanu czternastu wymienionych w ankiecie spraw (sytuacji, warunków, problemów) w czterostopniowej skali, co obrazuje tabela 5.

Dane zawarte w niej wskazują, że stosunkowo najwyższy odsetek nauczycieli (ponad 30%) jest "zdecydowanie zadowolonych" tylko z dwóch sytuacji życiowych: z wyuczonoj specjalności (41,6%) i sytuacji rodzinnej (36,1%). Wysoką lokatę (po 27%) zajęły jeszcze: osiągnięty poziom wykształcenia, warunki mieszkaniowe. Gdyby potraktować łącznie "zdecydowanie" i "raczej zadowolony", to kolejność byłaby podobna. Całościowe ujęcie tych wyników wskazuje, że nauczyciele są najczęściej zadowoleni z samego charakteru swojej pracy, osiągniętych wyników i posiadanej wiedzy. Tak więc głównym źródłem ich satysfakcji życiowej jest sama praca pedagogiczna i wysoki

stopień identyfikacji z nią. Podobna kolejność wystąpiła w badaniach T. Malinowskiego¹⁰.

Ponad 80% badanych nauczycieli jest również zadowolonych ze swoich kontaktów towarzyskich, a ponad trzy czwarte z miejsca zamieszkania.

Tabela 5

Stopień zadowolenia z określonych warunków i sytuacji życiowych
(w %, wg wskaźnika malejącego)

Czy jest Pan(i) zadowolony(a) z	Stopień zadowolenia:			
	zdecydowa- nie zadowo- lony	raczej zadowo- lony	raczej nie zadowo- lony	zdecydowa- nie niezado- wolony
1. kierunku wykształcenia	41,6	44,2	9,2	2,0
2. sytuacji rodzinnej	36,1	48,8	13,8	2,0
3. osiągniętego wykształcenia	27,0	47,5	21,1	0,7
4. warunków mieszkaniowych	27,0	48,8	10,5	13,2
5. miejsca zamieszkania	26,0	49,5	15,2	2,6
6. kontaktów towarzyskich	19,8	64,0	10,5	2,6
7. posiadanej wiedzy	13,2	63,4	18,5	1,3
8. stosunków społecznych w szkole	8,6	68,6	13,9	2,8
9. wyników w pracy	6,6	77,2	10,6	—
10. współpracy ze środowiskiem	5,3	40,9	13,2	2,6
11. warunków pracy	4,0	52,1	38,3	14,5
12. dostępności rozrywki	3,3	27,7	44,9	24,4
13. sytuacji materialnej	2,6	35,0	41,6	24,4
14. warunków wypoczynku	0,7	21,1	44,9	21,8
15. innych ważnych spraw, jakich? sytuacji w kraju	—	—	—	2,6

Można więc powiedzieć, że większość badanych nauczycieli ma w zasadzie rozwiązana część swoich istotnych problemów zawodowych na miarę swoich oczekiwań.

Ale wielkie jest niezadowolenie z niektórych sytuacji życiowych. Na pierwsze miejsca wysuwają się problemy materialne, dostępność rozrywki i warunki wypoczynku (łącznie ok. 70%). Liczna grupa osób jest niezadowolona z warunków pracy (łącznie 52,8%), warunków mieszkaniowych (23,7%).

Najmniej powodów do niezadowolenia mają nauczyciele z wyników swojej pracy tylko 10,6% "raczej niezadowolonych"). Stosunkowo mało niezadowolonych wywołuje również współpraca ze środowiskiem (15,8%).

Uzyskane z badań dane i ich porównywalność z wynikami uzyskanymi przez wspomnianych wyżej innych autorów ośmielają mnie do wysunięcia tezy, że w badanej grupie można wyodrębnić dwa podstawowe typy potrzeb i orientacji nauczycieli:

1. Większość osób rozpatruje swoją aktualną sytuację życiową w ścisłym powiązaniu z sytuacją szkolną, zawodową i środowiskową. Są to nauczyciele wysoce zidentyfikowani ze swoim zawodem, mający najwięcej powodów do zadowolenia z charakteru wykonywanej pracy, osiągniętych wyników i współpracy ze środowiskiem.

2. Druga grupa badanych jest również silnie zidentyfikowana z zawodem, ale jest przy tym głównie ukierunkowana na rozwiązywanie problemów związanych z pracą i wiedzą. Tylko te dwie grupy problemów traktują oni równorzędnie, pozostałe ich potrzeby są zróżnicowane.

Obie te grupy osób są w dość dużym stopniu niezadowolone z warunków pracy szkolnej. W wyraźnym konflikcie z sytuacjami zawodowymi, które dają im zadowolenie, pozostaje ich sytuacja materialna oraz dostęp do rozrywki i wypoczynku. A więc w odczuciu większości badanych nauczycieli występuje wyraźna dysproporcja pomiędzy społecznym znaczeniem ich roli zawodowej, ich rzeczywistą pracą, uspołecznieniem i posiadanymi kwalifikacjami a świadczeniami, jakie otrzymują oni ze strony społeczeństwa¹¹.

Po pytaniu o stopień zadowolenia z czternastu problemów, dodałem następane: "Prosimy podać nie więcej niż trzy z wymienionych poprzednio spraw, które mają aktualnie dla Pana(i) najważniejsze znaczenie."

Odpowiedzi na to pytanie nie tylko uzupełniają poprzednie informacje, ale w pewnym stopniu weryfikują je szeregując według dodatkowego kryterium, tj. wartości szczególnej, bo najważniejszej w danym czasie dla człowieka.

Tabela 6 przedstawia pełne wyniki odpowiedzi na to pytanie.

Tabela 6
Najważniejsze aktualnie sprawy życiowe nauczycieli
(w %, wg wskaźnika malejącego)

Wyszczególnienie	odsetki:	
	ogółem	w tym w woj. ostrołęckim
1. sytuacja materialna	47,5	54,0
2. sytuacja rodzinna	38,9	41,0
3. warunki mieszkaniowe	31,7	26,0
4. wyniki w pracy	24,4	28,0
5. warunki pracy	21,8	26,0
6. warunki wypoczynku	13,2	6,5
7. stosunki społeczne w szkole	11,9	18,5
8. posiadana wiedza	9,9	6,0
9. osiągnięte wykształcenie	9,9	13,5
10. kontakty towarzyskie	5,3	2,5
11. kierunek wykształcenia	5,3	4,0
12. współpraca ze środowiskiem	4,0	4,0
13. dostępność rozrywki	2,6	2,0
14. miejsce zamieszkania	2,6	2,0

Na podstawie danych z powyższej tabeli można utworzyć hierarchię spraw aktualnie najważniejszych w danej próbie. Jest ona nieco inna niż stopień zadowolenia z tych spraw (tab. 5). Pierwsze miejsce zajmuje sytuacja materialna (47,5%). Druga pozycja z wysokim udziałem procentowym przypada sytuacji rodzinnej (38,9%), a następnie warunki mieszkaniowe (około trzecia część). Podobna kolejność wystąpiła wśród nauczycieli

z samego woj. ostrołęckiego, lecz z większym odsetkiem wskazań. Dalsze miejsca zajmują takie wartości, jak wyniki w pracy czy warunki pracy z dość dużym poziomem wyboru (ponad 20%).

Dalsze wartości występują na niższym poziomie wyboru (około 10%). Są to: warunki wypoczynku, stosunki społeczne w szkole, posiadana wiedza, osiągnięte wykształcenie (nieco inna kolejność w Ostrołęckiem). Najmniej wskazań jako "najważniejsze" (około 5% i mniej) miały takie wartości, jak: kontakty towarzyskie, dostępność rozrywki czy miejsce zamieszkania. Byli w tym zgodni nauczyciele z obydwu województw.

Korelacje tych wyborów (zmiennie socjologiczne) wykazują, że na warunki mieszkaniowe jako najważniejsze sprawy dwukrotnie częściej wskazywali mężczyźni, nauczyciele ze szkół podstawowych, w większości pracujący na wsi i młodzi. Na sytuację rodzinną jako najważniejszy problem życiowy niemal w równym stopniu wskazywały wszystkie grupy nauczycieli (nieco częściej kobiety i starsi). Typowo nauczycielskie problemy, jak np. osiągnięty poziom i kierunek wykształcenia, warunki pracy częściej podkreślali nauczyciele młodszy i pracujący w szkołach podstawowych. Natomiast na wyniki w pracy i stosunki społeczne panujące w szkołach częściej zwracali uwagę nauczyciele starsi i pracujący w miastach.

Sytuację materialną jako najważniejszy problem wymieniały wszystkie grupy nauczycieli, częściej jednak mężczyźni, pracujący w szkołach podstawowych, z niższym poziomem wykształcenia i młodzi. Duże znaczenie warunkom wypoczynku przypisywały w większości kobiety, nauczyciele szkół podstawowych. Inne sprawy rzadko wymieniano wśród najważniejszych problemów.

Zakończenie

W raporcie tym uwzględniono tylko podstawowe informacje z badań nad świadomością zawodową i społeczną nauczycieli regionu kurpiowskiego, ich systemem wartości i aktualnymi potrzebami. Przyjmując do badań taką treść ankiety wychodziłem z założenia, że poznanie tych problemów może mieć pewne znaczenie praktyczne, gdyż wartości, których nosicielami są nauczyciele, wyrażają się w ich zachowaniu i stają się przedmiotem przekazu międzypokoleniowego.

Wyniki badań pokazały, że większość nauczycieli ma ukształtowany system naczelnych wartości społecznych w postaci struktury hierarchicznej. W systemie tym dominujące znaczenie odgrywają wartości moralne i wartości pracy, a stosunkowo mniejsze znaczenie wartości intelektualne i materialne.

System naczelnych wartości społecznych w niewielkim stopniu jest uwarunkowany sytuacjami, chociaż starsi nauczyciele kładą większy nacisk na wartości moralne, młodszy zaś na wartości intelektualne i materialne.

Wyniki badań sugerują, że nauczyciele czerpią satysfakcję życiową głównie z samej istoty pracy pedagogicznej, z jej znaczenia społecznego i osiąganych wyników. Są też na ogół zadowoleni ze swojej sytuacji rodzinnej. Silnie odczuwają niezaspokojenie potrzeb w zakresie warunków pracy, dostępu do rozrywki i warunków wypoczynku, najdotkliwiej odczuwają krytyczną sytuację materialną.

Ogólnie można powiedzieć, że istnieją dwa podstawowe obszary spraw, które integrują osobowość zawodową nauczycieli. Jest to zawód i rodzina. Zawód jest przy tym rozumiany jako zadanie życiowe o wyjątkowym znaczeniu społecznym. Stąd tak silna motywacja prospołeczna, dbałość o własny autorytet i autorytet szkoły.

Ale nauczyciele dostrzegają sytuacje konfliktowe, związane głównie z pozycją materialną i spadkiem prestiżu społecznego zawodu nauczyciela i roli oświaty. Znamiennym

zjawiskiem jest stosunkowo niskie usytuowanie patriotyzmu w wyborach naczelnych wartości społecznych (37,1%). Wybór ten jest niższy u nauczycieli młodych. Jeszcze bardziej znamiennie jest niskie usytuowanie w zdecydowanych wyborach kultury umysłowej (39,5%) i dóbr materialnych ludności (niespełna 10%).

Z tych badań i wcześniejszych¹² może wyłonić się obraz nauczyciela, który jest w sytuacji konfliktowej, jest zmęczony trudnościami materialnymi, warunkami pracy, poczuciem niedosytu satysfakcji, konfliktami w środowisku.

Wyjątkowo optymistyczna wydaje się jednak ciągłość w systemie naczelnych wartości społecznych uznawanych przez nauczycieli, która ma cechy ciągłości międzypokoleniowej, jak wysoki poziom moralny, wydajna praca. Te wartości z przekazywaną przez nauczycieli wiedzą stanowią prawidłowy kierunek rozwoju dorastającego pokolenia.

PRZYPISY

1. T. Malinowski: Postawy zawodowe nauczycieli. Warunki pracy nauczyciela, w: Studia Pedagogiczne t. LIV, 1989, s. 8.

2. Por. T. Malinowski: Postawy zawodowe nauczycieli..., B. Gołębiowski: Kultura polityczna nauczycieli, w: Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu, Pedagogika XX 1990.

3. Patr.: Słownik języka polskiego, t. III, Warszawa 1989, s. 459.

4. Por. T. Malinowski: Postawy zawodowe nauczycieli..., s. 16.

5. Tamże, s. 17.

6. Por. B. Gołębiowski: Kultura polityczna nauczycieli..., s. 40.

7. Tamże, s. 41.

8. Tamże, s. 41-42.

9. Tamże, s. 43.

10. Por. T. Malinowski: Postawy zawodowe nauczycieli..., s. 28-30.

11. Tamże, s. 30.

12. Tamże, s. 43-45.